

OBITUARI: ROSA-ARACELI SANTIAGO ÁLVAREZ (1937-2023)

MARTA OLLER GUZMÁN

Universitat Autònoma de Barcelona

marta.oller@uab.cat

ORCID: 0000-0002-1827-7986

CARLOS VARIAS GARCÍA

Universitat Autònoma de Barcelona

carlos.varias@uab.cat

ORCID: 0000-0002-6283-4030

El mes de juliol del 2023 ens va deixar la professora Rosa-Araceli Santiago Álvarez (1937-2023), catedràtica emèrita de Filologia Grega a la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB).

Nascuda a la província de Lleó, la més gran de quatre germanes, des de ben petita va destacar per la seva agudes intel·lectual i pel seu tarannà analític i reflexiu que es va veure afavorit per les lliçons del seu pare, que va ser el seu primer gran referent intel·lectual. Poc abans de complir els 17 anys, a l'octubre de 1954, va deixar el seu poble natal, Castrocontrigo, per començar a estudiar llengües modernes a la Universitat de Salamanca. Però, durant els primers dos cursos de Comuns, el que seria el seu gran mestre, don Martín S. Ruipérez (1923-2015), catedràtic de Filologia Grega, i la professora ajudant Engracia Domingo (1930-1996) la van convèncer de reorientar els seus estudis cap a la Filologia Clàssica, una decisió que va marcar completament la seva vida.

La professora Santiago solia recordar aquells anys universitaris amb particular emoció i agraïment, no només per la sòlida formació que va rebre a l'*alma mater* salmantina, sinó també per les amistats que hi va forjar, tant al *Colegio Mayor*, on estava allotjada, com a les aules universitàries. Tanmateix, de totes les persones que va freqüentar durant aquells anys, en destacava, amb diferència, el professor Ruipérez —*don Martín*, com ella i els altres deixebles l'anomenaven—, ja que va ser a les seves classes on es va desvetllar l'interès per la llengua i la literatura gregues de l'Antiguitat, un interès que ja no l'havia d'abandonar mai.

En el curs acadèmic 1958-1959 va obtenir el títol en Filologia Clàssica amb una tesi de llicenciatura sobre tragèdia grega titulada «El par Eteocles-Polinices en los tres grandes trágicos», en què s'endinsava en el mite del casal tebà resseguint-ne el tractament que n'havien fet Èsquil, Sòfocles i Eurípides; alguns dels resultats d'aquell primeríssim treball van ser publicats, anys més tard, en dos articles on s'aprofundia en els principals motius literaris del mite d'Èdip i els seus successors.¹

¹ Tota la producció científica de Santiago Álvarez ha estat llistat al final, acompanyada de numeració correlativa. Vegeu Santiago Álvarez (1981, nº 8), Santiago Álvarez (1985, nº 12).

Aquella va ser la primera de moltes altres recerques dedicades a la traducció i al comentari de les obres tràgiques, que la fascinaven. Sempre deia que li hauria agradat fer una tesi sobre tragèdia si el professor Ruipérez no l'hagués empès cap al grec micènic, un àmbit de recerca que en aquell moment era tota una novetat, perquè tot just feia uns anys que l'arquitecte Michael Ventris havia desxifrat la Lineal B (1952), donant lloc al naixement d'una nova disciplina: la Micenologia. La tesi, però, encara trigaria uns anys a arribar.

En acabar la llicenciatura, la professora Santiago es va incorporar com a professora ajudant a la Universitat de Salamanca, on va romandre quatre anys (1959-1963), donant classes a alumnes tan brillants com Antonio López Eire, Manuel García Teijeiro i altres destacats professors de la Filologia Grega espanyola. L'any 1963, la professora Santiago va decidir estabilitzar la seva situació laboral i, d'acord amb el Prof. Ruipérez, es va presentar al concurs de càtedres d'INEM: va quedar en el lloc número u de tot Espanya en l'especialitat de Grec.

Podent triar qualsevol lloc de l'Estat excepte Madrid, on no hi havia cap plaça vacant, la professora Santiago va optar per Barcelona, aconsellada també per Ruipérez, ja que la Universitat de Barcelona, juntament amb Salamanca i Madrid, era un dels tres únics centres on llavors es podia cursar Filologia Clàssica, i el mestre tenia clar que l'alumna havia de mantenir el seu contacte docent i investigador amb la universitat. Així, es va incorporar a l'Institut Joan d'Àustria, al barri de la Verneda: aquí va fer els seus primers passos en la docència preuniversitària, una activitat que li agradava molt i que desenvolupava amb passió, rigor i responsabilitat.

Al primerenc interès per la docència cal atribuir la participació de la professora Santiago en diferents publicacions de caràcter didàctic, les primeres de les quals van ser *l'Antología de la Ilíada* (1963) i *la Nueva Antología de la Ilíada y la Odisea* (1965). Concebudes pel professor Ruipérez però redactades en col·laboració, aquestes antologies van ser i continua sent el primer contacte amb els poemes homèrics per a molts estudiants d'institut i universitat; l'encertada selecció dels passatges i la claredat amb què s'hi exposen les particularitats lingüístiques i temàtiques de l'obra homèrica, expliquen les múltiples reimpressions de *la Nueva Antología*, una obra que fins i tot va ser traduïda a l'alemany, el 1999, amb una revisió i actualització bibliogràfica.

En aquesta mateixa línia de materials per a l'ensenyament de la llengua grega, anys més tard, la professora Santiago va publicar dos manuals en col·laboració amb el professor Josep Alsina Clota (1923-1993), catedràtic de Filologia Grega de la UB: un, per al 3r de BUP,² i un altre, per al COU;³ amb descripcions àmplies de la gramàtica i de la literatura gregues, ambdues obres encara avui resulten d'utilitat per la seva capacitat de síntesi i redacció

² Santiago Álvarez (1977, n° 6).

³ Alsina, Santiago (1978, n° 7).

extremadament precisa i clara, dos trets presents en totes les publicacions de la professora Santiago, tant si són científiques, docents o d'alta divulgació.

Tanmateix, la relació entre Santiago i Alsina, catedràtic de Filologia Grega de la Universitat de Barcelona (UB), venia de més lluny, ben bé des de la seva arribada a Catalunya. De la mà del doctor Alsina, que era un bon amic de Ruipérez, Santiago va ser contractada com a professora ajudant a la UB durant dos cursos acadèmics (1964/1965 i 1965/1966). Aquelles experiències docents universitàries serien l'avantsala de la seva incorporació, l'any 1972, al Departament de Filologia Clàssica d'una joventíssima UAB —havia estat inaugurada l'any 1968—, de la mà d'un dels seus antics alumnes, Antonio López Eire (1943-2008), que hi havia obtingut per oposició la plaça de Professor Agregat de Filologia Grega aquest mateix any de 1972. La professora Santiago va treballar a la UAB com a professora de Filologia Grega de forma ininterrompuda fins a la seva jubilació, primer com a professora interina, després com a professora titular i finalment com a catedràtica.

Poc abans de la seva incorporació a la UAB, però, el juliol de 1972, la professora Santiago es va doctorar a la Universitat de Salamanca amb la tesi titulada *Estudio sobre documentos micénicos*, dirigida pel professor Ruipérez. El seu treball doctoral, revisat i actualitzat, va veure la llum anys més tard, el 1987, sota el títol *Nombres en -εύς y nombres en -υς, -v en micénico. Contribución al estudio del origen del sufijo -εύς*, inclòs dins de la sèrie de monografies de la revista *Faventia* de la UAB. En aquest treball la professora Santiago defensa una tesi de gran transcendència per la lingüística grega: les tauletes en Lineal B testimonien l'existència en micènic de locatius en *-ēu* sense desinència, els quals, per sincretisme, podien funcionar també com a datius; aquestes formes dels temes en *-u* constitueixen l'origen del sufix nominal *-ēu-*, tan freqüent en grec des de la mateixa època micènica, mitjançant una extensió analògica comparable a la flexió àtica dels noms en *-i*, com *πόλις*. La plena vigència d'aquest estudi, tractat de nou en altres articles,⁴ queda demostrada per la conferència online del 9 de febrer d'aquest mateix any 2024 del professor Torsten Meißner (de la Universitat de Cambridge) en el *MASt Seminar* del Center for Hellenic Studies de la Universitat de Harvard, titulada «The Greek nouns in *-eus*. Some further thoughts and recent developments», on l'investigador alemany ha examinat detalladament la hipòtesi de Santiago.

La formació científica de l'hel·lenista de la UAB es va assentar, doncs, sobre tres grans àrees temàtiques, apuntalades pel seu coneixement profund de la llengua grega: el grec micènic, els poemes homèrics i les obres tràgiques, tres tipus de textos formalment molt diferents, però que passaven pel sedàs d'una metodologia filològica, sempre rigorosa i exigent, per donar peu a argumentacions extremadament sòlides, tant si eren de caire estrictament lingüístic, com literari, històric o cultural.

⁴ Santiago Álvarez (1975, n° 5), Santiago Álvarez (2017, n° 84).

Un dels moments clau en la seva carrera científica es va donar l'any 1987, quan va publicar, en col·laboració amb Enric Sanmartí, van donar a conèixer el plom d'Empúries, una carta privada de contingut comercial de la primera meitat del segle V aC. La descoberta d'aquest text va ser un autèntic revulsiu en el marc dels estudis de la colonització grega occidental en la mesura que va confirmar l'origen foceu dels colons grecs d'Empòrion i va permetre conèixer nous aspectes de les relacions grecoindígenes en el context del comerç empòric del Llevant peninsular. Aquesta carta es va revelar, doncs, com un testimoni privilegiat d'un món colonial primerenc, insospitadament dinàmic i complex, un món en què individus grecs i no-grecs cooperaven en aparent peu d'igualtat. No hauria estat possible arribar a cap d'aquestes conclusions sense l'excel·lent edició del text que la professora Santiago va fer, sobre la qual va reflexionar al llarg de tota la seva vida acadèmica en publicacions successives.⁵

La inscripció d'Empúries va ser el germen de moltes recerques posteriors. En l'àmbit lingüístic, Santiago va estudiar el dialecte foceu d'Empòrion i hi va identificar elements propis del dialecte de Lesbos i de l'eòlic d'Àsia Menor, quelcom que ja s'havia documentat en altres ciutats de la Jònia septentrional com ara Quios, probablement per la proximitat entre les àrees lingüístiques del jònic i de l'eòlic d'Anatòlia.⁶ En l'àmbit històric o cultural, el plom d'Empúries li va servir com a marc de referència per a l'anàlisi de molts altres textos —tant literaris com epigràfics— en què es descrivien situacions anàlogues o comparables en altres zones del món grec antic. En aquest sentit, convé esmentar els seus estudis sobre el plom de Pech Maho,⁷ el plom de Berezan o la carta d'Aquil·lodor,⁸ i el plom d'Òlbia Pòntica —dit també carta d'Apatúrios— analitzat amb detall l'any 2006, en una publicació conjunta amb el professor Miguel Gardeñes Santiago, el seu fill, especialista en dret internacional privat, amb qui va col·laborar intensament en múltiples publicacions i projectes.⁹ A través del testimoni sovint parcial i fragmentari d'aquestes cartes, l'hel·lenista aconsegueix descriure el món del comerç tardoarcaic i clàssic, el seu funcionament, les infraestructures operacionals i, sobretot, el personal que hi estava implicat d'una manera professional.

El plom d'Empúries va ser també el punt de partida d'un seguit d'estudis sobre epigrafia institucional i jurídica, amb un particular interès per tots aquells textos que documentaven el contacte de poblacions i els processos d'acollida i graus d'integració de l'estranger (*xénos*) en una nova comunitat, tant si eren

⁵ Santiago Álvarez (1987, nº 15 i 16), Santiago Álvarez (1988, nº 17 i 18), Santiago Álvarez (1990, nº 23 i 24), Santiago Álvarez (1991, nº 27), Santiago Álvarez (1994, nº 33), Santiago Álvarez (1995, nº 34), Santiago Álvarez (2003, nº 52), Santiago Álvarez (2013, nº 70).

⁶ Santiago Álvarez (1993, nº 31), Santiago Álvarez (1999, nº 48).

⁷ Santiago Álvarez (1989, nº 17), Santiago Álvarez (1995, nº 34), Santiago Álvarez (2003, nº 52), Santiago Álvarez (2013, nº 70).

⁸ Santiago Álvarez (2011, nº 67), Santiago Álvarez (2013, nº 70).

⁹ Santiago Álvarez (2002, nº 51), Santiago Álvarez (2006, nº 58).

processos que afectaven un individu com una col·lectivitat. Va treballar molts anys en aquesta línia de recerca, en què va ser pionera en territori espanyol sobretot a l'hora de prioritzar el testimoni epigràfic com a font, però sense deixar de banda l'anàlisi literari i mític com un testimoni indirecte valuós, en particular per al coneixement de l'antiga institució de la *xenia* o hospitalitat ritualitzada, àmpliament present en els poemes homèrics¹⁰ i en les tragèdies clàssiques.¹¹

En el marc d'aquesta recerca, la professora Santiago va tornar a les tauletes en Lineal B, que sempre va tenir present en la seva investigació, participant el 2007 en l'organització del simposi internacional «55 Anys de Micenologia (1952-2007)», celebrat a la UAB, i amb una contribució que examina la documentació relativa a les relacions d'hospitalitat i amb l'estranger en el món micènic,¹² anàlisi que va continuar en un capítol del llibre de 2013.¹³

La jubilació, el 2008, no va posar fi a la seva recerca i a les seves publicacions. D'aquesta etapa de plena maduresa intel·lectual, una aportació particularment destacada va ser la monografia *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, publicada el 2013 com suplement de la revista *Faentia*.¹⁴ Santiago en va coordinar la redacció i ella mateixa va contribuir-hi amb set dels divuit articles que la configuren, sovint reprenent temes que ja havien estat tractats anteriorment, però aprofundint en l'anàlisi dels exemples textuais, tant literaris com molt especialment epigràfics. No en va el professor Angel Martínez, en la ressenya que en va fer per a la revista *Fortunatae* (25 [2015], 161-163), va destacar-ne el següent:

Esta impecable monografía resulta sumamente útil no solo a los helenistas sino también a los historiadores, juristas y politólogos, y a cualquier persona interesada en la sociedad e instituciones del mundo griego antiguo, como los autores se habían propuesto (p. 7). Dado el pormenorizado y riguroso análisis que se hace de las numerosas fuentes epigráficas en las que este estudio se basa fundamentalmente, la presente publicación constituye además una magnífica aportación en el campo de la epigrafía griega donde se presenta como una obra de consulta obligada sumamente útil.

Tot i que era una traductora excel·lent, capaç de trobar sempre el mot o el gir exacte per a traduir amb precisió la frase més complexa, només va publicar una traducció literària: es tracta de la *Ciropèdia* de Xenofont, apareguda en castellà a la col·lecció Akal/Clásica l'any 1992.¹⁵ És una obra històrica peculiar, que en certa manera s'avança al gènere de la biografia tot i que també té elements propis de la novel·la o del conte popular. Santiago la va definir com una

¹⁰ Vegeu Santiago Álvarez (2004, nº 55), Santiago Álvarez (2007, nº 61), Santiago Álvarez (2013, nº 73), Santiago Álvarez (2017, nº 82-83).

¹¹ Vegeu Santiago Álvarez (2005, nº 56-57), Santiago Álvarez (2007, nº 62), Santiago Álvarez (2013, nº 71-74).

¹² Vegeu Santiago Álvarez (2012, nº 69).

¹³ Vegeu Santiago Álvarez (2013, nº 72).

¹⁴ Vegeu Santiago Álvarez (2013, nº 70).

¹⁵ Santiago Álvarez (1992, nº 30).

«parábola del poder político como sistema global»,¹⁶ en què la vida de Cir el Gran, el fundador de l'imperi persa, es posa al servei de l'explicació de com ha de ser el recte govern dels homes. Vet aquí una qüestió que sempre va interessar molt a la professora Santiago, en la mesura que valorava per damunt de tot el bé comú i la concòrdia entre la gent.

La darrera publicació de la Prof. Santiago (2022),¹⁷ que compara el significat del terme micènic *do-so-mo* amb el del grec alfabètic δωτίνη, és un model impecable d'anàlisi lingüística i textual rigorosa que uneix les tres principals branques de recerca que va cultivar al llarg de la seva vida: el grec micènic, els poemes homèrics i l'epigrafia grega del primer mil·lenni aC.

Per a nosaltres, la professora Santiago serà sempre *la Roseli*, una mestra exigent, però a la vegada extraordinàriament generosa amb el seu temps, sempre disposada a compartir els seus coneixements i a col·laborar en la progressió i millora dels seus deixebles i alumnat, en qui sempre va saber confiar. Mai no va perdre ni un bri d'interès en el món grec antic i en el cabal de textos que ens n'han arribat. La seva fascinació per la història dels mots i el que ens diu de l'evolució del pensament i d'una societat queda ben palesa en la seva incansable recerca que perviurà com un testimoni fidel d'una vida dedicada a la filologia clàssica i a la transmissió del seu llegat.

Nosaltres sempre et trobarem a faltar. Descansa en pau.

BIBLIOGRAFIA DE ROSA-ARACELI SANTIAGO ÁLVAREZ¹⁸

1962

1. «Observaciones sobre algunos usos formularios de ἤμαρ en Homero», *Emerita* 30(1), 139-150.

1963

2. *Antología de la Ilíada*, Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos («Textos Escolares de la SEEC», III). 186 pàg. (coautora amb M. S. Ruipérez, F. Martín Ferrero i E. Albarrán Gómez).

1965

3. *Nueva Antología de la Ilíada y la Odisea*, Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos («Textos Escolares de la SEEC» IV). 247 pàg. (coautora amb M. S. Ruipérez, F. Martín Ferrero i E. Albarrán Gómez).

1973

¹⁶ Santiago Álvarez (1992, nº 30: 14).

¹⁷ Santiago Álvarez (2022, nº 85).

¹⁸ Recopilada per Carlos Varias García.

4. *Estudios sobre documentos micénicos. Resumen de la Tesis presentada para aspirar al grado de Doctor en Filosofía y Letras*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca. 15 pàg.

1975

5. «Mycenaean Locatives in ...e-u», *Minos*, 14, 110-122.

1977

6. *Griego 3^a B.U.P.*, Madrid, Anaya. 334 pàg. (coautora amb J. Alsina Clota).

1978

7. *Griego. Manuales de Orientación Universitaria*, Madrid, Anaya. 416 pàg. (coautora amb J. Alsina Clota).

1981

8. «La fusión de dos mitos tebanos», *Faventia*, 3(1), 19-30.

9. Ressenya de: M. Cantilena, *Enjambement e poesia esametrica orale* (Ferrara: «Quaderni del Giornale Filologico Ferrarese-1», 1980), *Faventia*, 3(2), 255-256.

10. Ressenya de: A. López Eire, *Orígenes de la Poética* (Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 1980), *Faventia*, 3(2), 256-260.

1983

11. Ressenya de: P. Benvenuti, *Ippodamo di Mileto archietto e filosofo. Una ricostruzione filologica della personalità* (Firenze, Università degli Studi di Firenze, 1982), *Faventia*, 5(2), 144-146.

1985

12. «Algunas observaciones sobre el mito de Edipo antes de los trágicos», *Habis*, 16, 43-65.

1986

13. «Algunos ejemplos del tratamiento del mito por los trágicos», en *El teatre grec i romà. Actes del VIIIè Simposi d'Estudis Clàssics de la Secció Catalana de la Sociedad Española de Estudios Clásicos* (Reus, 23-25 abril 1985), S.E.E.C. (ed.), Barcelona, Secció Catalana de la SEEC, pp. 121-136.

1987

14. *Nombres en -εύς y nombres en -υς, -v en micénico. Contribución al estudio del origen del sufijo -εύς*, Bellaterra, Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, (*Faventia. Monografies*, 6). 158 pàg.

15. «Une lettre grecque sur plomb trouvée à Emporion», *ZPE*, 68, 119-127 (en col·laboració amb E. Sanmartí).

16. «Empúries, passat i futur: quan el plom parla», *Revista de Catalunya*, 3 (nova etapa), 41-56 (en col·laboració amb E. Sanmartí).

1988

17. «Notes additionnelles sur la lettre sur plomb d'Emporion», *ZPE*, 72, 100-102 (en col·laboració amb E. Sanmartí).
18. «La lettre grecque d'Emporion et son contexte archéologique», *RAN*, 21, 3-17 (en col·laboració amb E. Sanmartí).

1989

19. «Sobre una carta griega en plomo hallada en Ampurias» en *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 20-24 de abril de 1987)*, S.E.E.C. (ed.), vol. III, Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, pp. 307-313.
20. «Une nouvelle plaquette de plomb trouvée à Emporion», *ZPE*, 77, 16-38 (en col·laboració amb E. Sanmartí).
21. «En torno al plomo de Pec Maho», *Faventia*, 11(2), 163-179.

1990

22. *Nueva Antología de la Ilíada y la Odisea*. Reimpresión con *addendum* de bibliografía, Madrid, Fundación Pastor de Estudios Clásicos. 247 pàg. (coautora amb M. S. Ruipérez, F. Martín Ferrero i E. Albarrán Gómez).
23. «Encore une fois sur la lettre sur plomb d'Emporion (1985)», *ZPE*, 80, 79-80.
24. «Notes additionnelles au plomb d'Emporion 1987», *ZPE*, 82, 176.
25. «En torno a los nombres antiguos de Sagunto», *Saguntum (PLAV)*, 23, 123-140.
26. «Quelques corrections à *ZPE* 80, 1990, p. 79-80», *ZPE*, 84, 14.

1991

27. «Una carta comercial en la colonia focense de Emporion», en *La Mediterrània: Antropologia i Història. VII Jornades d'Estudis Històrics Locals* (Palma de Mallorca, 23-25 de novembre de 1988), Moll Blanes, I. (ed.), Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Baleàrics, pp. 67-76.
28. «Sobre las Teiorum Dirae», *Faventia*, 12-13 (1990-1991), 327-336.

1992

29. «Hamlet-Polinices, un paralelo inusual», en *Homenatge a Josep Alsina. Actes del Xè Simposi de la Secció Catalana de la SEEC (Tarragona, 28-30 de novembre de 1990)*, Zaragoza, J. & González Senmartí, A. (eds.), vol. I, Tarragona, editorial, pp. 307-314.
30. Jenofonte, *Ciropedia*. Edición y traducción, Madrid, Ediciones Akal, (*Akal Clásica*, 29). 375 pàg.

1993

31. «Epigrafía dialectal emporitana», en *Dialectologica Graeca. Actas del II Coloquio Internacional de Dialectología Griega (Miraflores de la Sierra, Madrid, 17-21 de junio de 1991)*, Crespo, E., García Ramón, J. L. & Striano, A. (eds.), Madrid, Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, pp. 281-294.

1994

32. «Algunas observaciones sobre unas antiguas inscripciones jónicas de Teos (710 DGE = ML 30, SEG XXXI 985)», en *Actas del VIII Congreso Español de Estudios Clásicos*

(Madrid, 23-28 de septiembre de 1991), S.E.E.C. (ed.), vol. I, Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, pp. 283-290.

33. «El texto de Estrabón en torno a Emporion a la luz de los nuevos descubrimientos arqueológicos y epigráficos», *Emerita*, 62(1), 61-74.

1995

34. «Presencia ibérica en las inscripciones griegas recientemente recuperadas en Ampurias y Pec Maho», *Huelva Arqueológica*, 13(2) (1991 [1995]), pp. 215-230 [= *Actas del Simposio Internacional: «Íberos y griegos: lecturas desde la diversidad», Ampurias (Girona), 3-5 de abril de 1991*].
35. «Integración de comunidades griegas y bárbaras en Oriente y en Occidente» (Estrabón III.4,8 y BMI 886, *Ktema*, 16 (1991 [1995]), pp. 247-254.
36. «Enigmas en torno a Saguntum y Rhoda», *Faventia*, 16(2) (1994 [1995]), 51-64.
37. «Naturalización de ciudadanos en Teos (SEG XXXI 985)», *Minerva*, 8 (1994 [1995]), 43-56.

1996

38. «Ambigüedad en documentos públicos. Un temprano ejemplo en la epigrafía griega», en *Tradició Clàssica. Actes del XIè Simposi de la Secció Catalana de la SEEC (Andorra-La Seu d'Urgell, 20-23 d'octubre de 1993)*, Puig Rodríguez Escalona, M. (ed.), Andorra la Vella, Govern d'Andorra, pp. 633-640.
39. «Quelques notes sur la dite Constitution de Chios (ABSA 51, 1956, p. 158, 161, Pl. 43 = ML 8)», *Faventia*, 17(2) (1995 [1996]), 7-12.

1997

40. «La dialectología griega, hoy», en *Homenatge a Miquel Dolç. Actes del XII Simposi de la Secció Catalana i I de la Secció Balear de la S.E.E.C. (Palma de Mallorca, 1-4 de febrero de 1996)*, Bosch, M. del C. & Fornés, M. A. (eds.), Palma de Mallorca, Govern de les Illes Balears, pp. 13-30.
41. «Algunos ejemplos de *Realpolitik* en las fuentes griegas», *Faventia*, 19(2), 33-50.
42. Recensión de: J. Chadwick, *Lexicographica Graeca. Contributions to the Lexicography of Ancient Greek* (Oxford, Clarendon Press, 1996), *Faventia*, 19(2), 190-194.

1998

43. «*Hemeroskopeion* y la epiclesis *Hemera* para Ártemis», en *Actas del IX Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 24-28 de septiembre de 1995)*, vol. VI, González Castro, J. F. (ed.), Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, pp. 225-230.
44. «Griegos y bárbaros: arqueología de una alteridad», *Faventia*, 20(2), 33-44.
45. Recensión de: L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont* (Genève: Droz, 1996), *RPh*, 70(2) (1996 [1998]), 369-371.
46. Recensión de: L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont* (Genève, Droz, 1996), *Faventia*, 20(1), 117-121.

1999

47. *Anthologie Ilias und Odyssee*. Traducció a l'alemany de *Nueva Antología de la Iliada y la Odisea* (vegeu la publicació n. 3), realitzada per D. Kölligan i revisada per J. L.

- García Ramón, amb bibliografia ampliada, Wiesbaden: Reichert Verlag. 174 pàg. (coautora amb M. S. Ruipérez, F. Martín Ferrero i E. Albarrán Gómez).
48. «Lesbimos en jonio: nuevos datos y revisión del problema», en *Katà Diálekton. Atti del III Colloquio Internazionale di Dialettologia Greca (Napoli-Fiaino d'Ischia, 25-28 settembre 1996)*, Cassio, A. C. (ed.) (= A.I.O.N 19), Napoli 1997 [1999], pp. 233-278.
49. «Clitemnestra/Clitemestra: ¿Adaptación de un nombre a la evolución de un personaje?», en *El teatre, eina política. Homenatge de la Universitat de València a Bertolt Brecht amb motiu del Centenari del seu naixement (València, 6-9 de maig de 1998)*, Andersen, K., Bañuls, J. V. & De Martino, F. (eds.) Bari, Levante editori, pp. 351-370.
50. «John Chadwick (1920-1998)», *Faventia*, 21(1), 9-11 (en col·laboració amb C. Varias).
- 2002
51. «Interacción de poblaciones en la antigua Grecia: algunos ejemplos de especial interés para el Derecho internacional privada», *Faventia*, 24(1), 7-36 (en col·laboració amb M. Gardeñes).
- 2003
52. «Las láminas de plomo de Ampurias y Pec Maho revisitadas», *ZPE*, 144, 167-172.
- 2004
53. «La Ciropedia: ¿Una parábola del ejercicio del poder?», en *Φιλοπατρις: Tomo en honor a Alexis-Eudald Solà*, Morfakidis, M. (ed.), Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, pp. 21-34.
54. Recensió de: H. Rodríguez Somolinos, *Diez años de Publicaciones de Filología Griega en España (1991-2000)* (Madrid, UNED, 2003), *Faventia*, 26(1), 125-126.
55. «La familia léxica de *xénos* en Homero: usos y significados, II (*Odisea*)», *Faventia*, 26(2), 25-42.
- 2005
56. «La condición de extranjero en el mundo griego antiguo: algunas observaciones», en *Actas del XI Congreso Español de Estudios Clásicos (Santiago de Compostela, 15-20 de septiembre de 2003)*, vol. I, Alvar, A. & González Castro, J. F. (eds.), Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, pp. 587-596.
57. «Acogida y protección de mujeres extranjeras: el testimonio de *Suplicantes* de Esquilo», en *Estudios sobre la mujer en la cultura griega y latina*, Nieto, J. M^a. (coord.), León, Servicio de Publicaciones de la Universidad de León, pp. 143-176.
- 2006
58. «Algunas observaciones a la 'Lettre sur plomb d'Apatorios à Léanax'», *ZPE*, 157, 57-69 (en col·laboració amb M. Gardeñes).
59. «El plomo de Rhode», en *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Puig, A. M. & Martín, A. (coords.), Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, pp. 593-597.
- 2007
60. «Un ejemplo didáctico de epigrafía, dialectología e instituciones griegas», en *Estudis Clàssics: imposició, apologia o seducció? Actes del XV Simposi de la Secció Catalana de la*

SEEC (Lleida, 21-23 d'octubre de 2005), Danés, J. et al. (eds.), Lleida, Secció Catalana de la SEEC, pp. 495-509.

61. «La familia léxica de *xénos* en Homero: usos y significados, I (*Ilíada*)», en *Στις Αμμουδιες του Ομηρου. Homenaje a la profesora Olga Omatos*, Alonso Aldama, J., García Román, C. & Mamolar, I. (eds.), Vitoria, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, pp. 733-742.
62. «Una transgresión de Hospitalidad: ¿Motivo relevante y antiguo en el mito de Edipo?», en *Munus quaesitum meritis. Homenaje a la profesora Carmen Codoñer*, Hinojo, G. & Fernández Corte, J. C. (eds.), Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, pp. 795-803.

2009

63. «Epigrafía y léxico jurídico: algunos ejemplos», en *Estudios de epigrafía griega*, Martínez Fernández, A. (coord.), La Laguna, Servicio de Publicacions de la Universidad de La Laguna, p. 167-177.
64. «Antonio López Eire, *in memoriam*», *Faventia*, 29(2) (2007 [2009]), 195-197.

2010

65. «Συλᾶν: precisiones morfológicas y semánticas», en *Dic mihi, Musa, virum. Homenaje al profesor Antonio López Eire*, Cortés Gabaudán, F. & Méndez Dosuna, J. V. (eds.), Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, pp. 621-628.
66. «Reflexiones sobre la semántica del adverbio μάψ en Homero», en *Perfiles de Grecia y Roma. Actas del XII Congreso Español de Estudios Clásicos, Valencia, 22 al 26 de octubre de 2007*, González Castro, J. F. et al. (eds.), Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, vol. II, pp. 161-169.

2011

67. «Relaciones con el exterior en el mundo griego antiguo: tempranos ejemplos de activa participación de la mujer», *Minerva*, 24, 99-112 (coautora amb Marta Oller Guzmán).
68. «Respeto y honores fúnebres al enemigo: el ejemplo de *Ilíada*, 6.414-420», en *Parua Mythographica*, Pàmias, J. (ed.), Oberhaid, Utopica, pp. 19-32.

2012

69. «Hospitalidad y extranjería en el mundo micénico», en *Actas del Simposio Internacional: 55 Años de Micenología (1952-2007) (Bellaterra, 12-13 de abril de 2007)*, Varias García, C. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 51-89, (*Faventia Supplementa*, 1).

2013

70. *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Santiago Álvarez, R. A. (coord.), Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona (*Faventia Supplementa*, 2). 364 pàg.

71. «Introducción», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona (*Faventia Supplementa*, 2), pp. 5-7 (coautora amb Marta Oller Guzmán).
72. «Contacto entre poblaciones en el mundo micénico», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, (*Faventia Supplementa*, 2), pp. 11-27.
73. «La polaridad “huésped”/“extranjero” en los Poemas Homéricos», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 29-45, (*Faventia Supplementa*, 2).
74. «Esquilo, *Las suplicantes*: una “hospitalidad” plasmada en leyes», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 57-74, (*Faventia Supplementa*, 2).
75. «De hospitalidad a extranjería», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 89-111, (*Faventia Supplementa*, 2).
76. «Un ejemplo de paralelismo político, religioso y jurídico entre metrópolis y colonia: Teos y Abdera», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 149-168, (*Faventia Supplementa*, 2).
77. «Comercio profesional: infraestructura personal y operacional. Repaso del léxico y selección de inscripciones», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 205-231, (*Faventia Supplementa*, 2).
78. «La inseguridad en el tráfico comercial. Políticas públicas para asegurar y fomentar el comercio exterior. Templos y comercio», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 233-266, (*Faventia Supplementa*, 2).

2014

79. «La polaridad ‘dar’/‘pagar’ en Homero», en *Ágalma. Ofrenda desde la Filología Clásica a Manuel García Teijeiro*, Martínez Fernández, A., Ortega Villaro, B., Velasco López, H. & Zamora, H. (eds.), Valladolid, Ediciones Universidad de Valladolid, pp. 283-290.
80. «La polaridad ‘dar/pagar’ en el mundo micénico», en *Donum Mycenologicum. Mycenaean Studies in Honour of Francisco Aura Jorro*, Bernabé, A. & Luján, E. R. (eds.), Louvain-la-Neuve, Peeters, pp. 147-162.

2017

81. «Prefacio», en *Tierra, territorio y población en la Grecia antigua: aspectos institucionales y míticos*, Oller, M., Pàmias, J. & Varias, C. (eds.), vol. I, Mering, Utopica Verlag, pp. ix-xi.
82. «Hospitalidad y comensalidad. Innovaciones euripídeas», *Tierra, territorio y población en la Grecia antigua: aspectos institucionales y míticos*, Oller, M., Pàmias, J. & Varias, C. (eds.), vol. II, Mering, Utopica Verlag, pp. 67-83.
83. «Comensalidad e identidad colectiva en Grecia: el testimonio del léxico», en *Conuentus Classicorum. Temes i formes del Món Clàssic*, de la Villa Polo, J., Falque Rey, E., González Castro, J. F. & Muñoz Jiménez, M^a. J. (eds.), Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, pp. 365-372.
84. «De nuevo sobre los nombres en *-eus* en micénico», en *Miscellanea Indogermanica. Festschrift für José Luis García Ramón zum 65. Geburtstag*, Hajnal, I., Kölligan, D. & Zipser, K. (eds.), Innsbruck, Institut für Sprachen und Literatur der Universität Innsbruck, pp. 745-757.

2022

85. «Afinidades semánticas entre mic. *do-so-mo* y griego *δοτινή*», en *TA-U-RO-QO-RO. Studies in Mycenaean Texts, Language, and Culture in Honor of José Luis Melena Jiménez*, Méndez Dosuna, J., Palaima, T. G. & Varias García, C. (eds.), Washington, Center for Hellenic Studies, Harvard University Press, pp. 211-220.

© Marta Oller Guzmán & Carlos Varias García, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [licència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)